

नेपालमा ट्रेड यूनियन आन्दोलनको पचास वर्ष

• विष्णु रिमाल

“मौसुफ सरकार, मजदुरलाई यस्ता व्यक्तिहरूले नेतृत्व दिइराखेका छन्, जो मेरा विभिन्न कारखानामा काम गर्छन् र मील कम्पाउण्ड भित्र क्वार्टरमा बस्छन्। उनीहरूले मजदुरहरूको ठूल-ठूला जुलुस निकालेका छन्। र, हडताल संचालनका लागि ब्रिटिस भारतका समाजवादी यूनियनका नेताहरूलाई आमन्त्रित गरिरहेका छन्.....।” २००३ साल फागुनमा नेपालमा ऐतिहासिक मजदुर आन्दोलन शुरु भएको छैटौं दिन (मार्च १०, १९४७) विराटनगर जुट मील्सका प्रबन्ध व्यवस्थापक राधाकृष्ण सिंहानियाले प्रधानमन्त्री श्री ३ पद्मसमशेर ज.व.रा.लाई अंग्रेजीमा बिन्तीपत्र लेखे। उनले आन्दोलनकारीको रूपमा ५ जनाको नाम पोले-तारिणीप्रसाद कोइराला, गिरिजाप्रसाद कोइराला, गेहेन्द्रहरि उपाध्याय, मनमोहन अधिकारी र युवराज अधिकारी। पद्म समशेरलाई स्पष्ट होस् भनेर तारिणी प्रसाद र गिरिजाप्रसादको नामको पछाडि “स्व. पं. कृष्ण प्रसाद कोइरालाका छोराहरू” भनेर उल्लेख गरे।

सिंहानियाले अर्जि गरे- “सरकार, हडताल भइराखेको खबर पाएपछि म यहाँ हिजो आइपुगें। त्यसपछि बडाहाकिमको उपस्थितिमा जुटमील तथा कटन मीलका मजदुरहरूको मिटिङ बोलाए। समाधानमा पुग्न तथा विवाद समाप्त गर्न मैले उनीहरूलाई कटिहार तथा कलकत्ताका मजदुरहरूले पाए सरहका वेतन तथा सुविधा दिने प्रस्ताव गरें। तर, मेरो प्रस्तावलाई उनीहरूले अस्वीकार गरे। आन्दोलनकारीहरूले बडा हाकिम मार्फत् प्रस्तुत गरेका मागहरू पुरा गराउन मजदुरहरूलाई उक्साइराखेका छन्।”

पद्म समशेरलाई दमनमा उक्साउँदै सिंहानियाले थप बिन्ती गरे- “मौसुफ सरकार, मजदुरका मागहरूको कुनै उचित आधार छैन। मागहरू हावादारी रहेका छन्। जुटको उँचो दाम र उत्पादन खर्चलाई मिलाउँदा उनीहरूको माग पुरा गर्न गाह्रो छ।”

“सरकार, यहाँको वस्तुस्थिति र तथ्यहरूको विश्लेषण गर्दा म के अन्तिम निष्कर्षमा पुगेको छु भने, सम्पूर्ण मजदुरहरू, माथि लेखिएका आन्दोलनकारीको पूर्ण नियन्त्रणमा भएकोले उनीहरूलाई उचित हंगबाट कुरा गर्ने ठाउँमा ल्याउन ज्यादै कठिन छ। उनीहरू आज ३५ प्रतिशत वृद्धिको माग गर्दछन् र भोलि उनीहरू ५० प्रतिशत वृद्धिको माग गर्नेछन्। र, यो क्रम चलाइरहने छन्।”

आफ्नो मुख्य माग अधिसादै उनी थप बिन्ती गर्छन्- “त्यसकारण मैले बडाहाकिमसँग संकटकालको स्थितिमा सैनिक सुरक्षाकर्मी खटाइ दिन अनुरोध गर्दा उहाँले ठाडै अस्वीकार गर्नुभयो र भन्नुभयो, “म यस्तो गर्न सक्तिन।” “मजदुरहरू संकेत पाउनासाथ कुनै बेला पनि हिंस्रक आक्रमणमा उत्रन सक्तछन्। हडतालमा उत्रिएका मजदुरहरूको संख्या ३ हजार देखि ४ हजारको बीचमा रहेको छ। यसकारण म मौसुफ सरकारसमक्ष अत्यन्तै गम्भीर भएर सम्पत्तिको सुरक्षाको लागि एक हप्ता भित्रै कारखानामा कमाण्डर सहितको उचित सैनिक सहायता उपलब्ध गराइदिनु भन्ने हुकुम गरिपाउन बिन्ती चढाउँछु।”

आफूलाई राणा प्रधानमन्त्रीको “अनन्य आज्ञाकारी सेवक” को रूपमा प्रस्तुत गर्ने राष्ट्राकृष्ण सिंहानियाको यो “बिन्ती पत्र” ले त्यो बेलाको औद्योगिक सम्बन्धको यथार्थ तस्वीर प्रस्तुत गर्दछ।

मजदुर आन्दोलन हुनाको कारण

“हुकुम र बिन्ती” को आडमा मील चलाउने त्यो बेलाको मील मालिकको मनपरी र चर्को शोषणले मजदुरहरू आन्दोलनमा उत्रिएका थिए। त्यतिखेरका एकजना आन्दोलनकारी नेता नैनालाल बोहरा भन्छन्- “मील २४ घन्टा संचालन गर्नु पर्थ्यो। सुविधाको हकमा कामको अनुपातमा नगण्य। शोषण र दमनको बीचमा काम गर्नुपर्ने अवस्था भएकोले यसबाट त्राण पाउनका लागि विराटनगर जुट मीलका सबै मजदुरहरू मौकाको ताकमा थिए।”

विराटनगर जुट मीलमा शेयरहोल्डरहरूका प्रतिनिधिको रूपमा नियुक्त उद्योगपति स्व. जुद्धबहादुर श्रेष्ठको भनाइबाट यसको पुष्टि हुन्छ। उनले भनेका छन्- “त्यसवेला कुनै लेबोर ल (श्रम कानून) थिएन। कामको समय निर्धारण थिएन। कामदारहरू १२ घन्टा काम गर्थे, जबकि भारतमा ८ घन्टा काम गर्दथे। तलब न्यून थियो। म्यानेजिङ डाइरेक्टर नै सर्वेसर्वा थियो। भर्ना गर्दा कुनै नियम पुऱ्याउनु पर्दैन थियो। त्यस्तै, खोस्दाखेरि पनि नियम पुऱ्याउनु पर्दैन थियो। कामदारलाई हटाउन पऱ्यो भने “निकल जाओ” भने पुग्दथ्यो। सबै कुरा डिक्टेटरियल (निरंकुश) थियो।”

आन्दोलनको माग

“८ घन्टाको काम, चामल-चिनी र कपडा सस्तोमा पाउनुपर्ने र बढ्दो महंगीको अनुपातमा ज्याला वृद्धि” जस्ता मजदुर हक-हितका मागसहित त्यो आन्दोलन शुरु गरिएको भए तापनि ट्रेड यूनियन अधिकार जस्तो महत्वपूर्ण माग पनि त्यसले राखेको थियो। जहाँनिया राणाशासन कालमा संगठित हुन् पाउने अधिकारसहित झण्डा बोकेर श्रमजीवी जनता मैदानमा उत्रिएको पहिलो घटना नै मार्च ४, १९४७ को घटना थियो। यो आन्दोलनले राणाशाहीको अन्त्य र प्रजातन्त्र बहालीको पहिलो विगुल फुक्नो र नेपालमा स्वतन्त्रताका लागि लड्ने दुई फरक-फरक विचारधारालाई पनि औपचारिक रूपमा संस्थागत गर्‍यो।

विवाद र आन्दोलनको शुरुवात

आन्दोलनको शुरुवातसंगै गिरिजाप्रसादहरूले पटनामा रहेका वीपी कोइरालालाई टेलिग्राम गरे। भारतीय सोसलिस्ट पार्टीको सहयोग वीपीलाई थियो। कमरेड मनमोहन अधिकारीको तर्फबाट भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीका माइला बाजेलालाई आमन्त्रण गरियो।

दुई विचारधाराको टक्करमा के नाम र कुन झण्डामा आन्दोलन गर्ने बहस शुरु भयो। एकातिर वीपी अर्कातिर मनमोहन अधिकारी। एकातिर मजदुर सभा र त्यसको जस्तै झण्डा बोक्ने माग, अर्कातिर हंसिया-हथौडा सहितको रातो झण्डा र ट्रेड यूनियन कांग्रेस नाम। दुवै धाराका आफ्नो अनुमान र तर्क थिए। देशमा सशक्त राजनीतिक पार्टी थिएन। झण्डै एक महिना अघि मात्र नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस बनेको थियो। कम्युनिस्ट पार्टी विधिवत बनिसकेको थिएन। त्यसैले मनमोहन र वीपी दुवै जना कम्युनिस्ट पार्टी र सोसलिस्ट पार्टीको भारतीय अनुभव अनुरूपको अडानमा हुनुहुन्थ्यो।

ट्रेड यूनियनको औपचारिक गठन पनि भइसकेको थिएन। मनमोहनप्रति मजदुरहरूको समर्थन देखेर अन्त्यमा मनमोहनको धारणा बमोजिमको रातो झण्डा बोकेर अध्यक्ष गिरिजाप्रसाद र महासचिव मनमोहन अधिकारी रहेको संयन्त्र निर्माण गरी आन्दोलन शुरु गरियो। वीपी, मनमोहन, तारिणी, गिरिजा, बिक्रु, युवराजहरूलाई गिरफ्तार गरी काठमाडौं चलान गरेपछि आन्दोलनमाथि दमन गरियो।

यो दमनको चर्चा-परिचर्चा भारतमा पनि भयो। मार्च २५ मा “रोटी के बदले संगीन, मजदुरों पर डंडे चलाये गये” जस्ता नारा सहित त्यहाँ पर्चाबाजी गरियो। तर, विस्मयको कुरा उक्त पर्चामा पनि सासैलिस्ट समर्थकको मात्र नाम उल्लेख गरियो।

दमन र त्यसपछि

सिंहानियाको बिन्ती पत्रले काम गर्‍यो। ब्रिगेडियर कर्णेल उत्तमविक्रम राणाको कमाण्डमा गएको सैनिक टुकडीले आन्दोलनलाई दमन गर्‍यो। ठूला नेताहरूलाई काठमाडौं र बाँकी आन्दोलनकारी मध्ये केहीलाई धनकुटा जेल चलान गरेर स्थितिलाई शिथिल पारियो। आन्दोलनको २३ औं दिनमा “बाइ अर्डर” (हुकुम बमोजिम) भन्दै बडा हाकिमले हिन्दीमा सूचना जारी गरे।

“श्री ३ महाराजको हुकुम अनुसार मजदुरीमा १५ प्रतिशत वृद्धि गरिएको र हडताल अवधिको पुरै मजदुरी दिने कुरा बिराटनगरका सबै मजदुरहरूलाई सूचित गरिन्छ। महाराजबाट कटिहारको जुटमीलमा जे सुविधा दिइएको छ त्यो यहाँ पनि हुकुम बक्स भएको छ। आज ३ बजेसम्म सबै मजदुरहरूलाई काममा फर्कने समय दिइएको छ। यदि त्यो समय भित्र काममा नआए ३ बजे पछि बिराटनगर जुट मील अनिश्चित कालको लागि बन्द गरिनेछ। जजसको कामको पैसा लिन बाँकी छ, आआफ्नो पैसा लिएर घर गए हुन्छ।”

३१ मार्चका दिन ब्रिगेडियर कर्णेल उत्तमविक्रमले हिन्दी भाषामा अर्को सूचना जारी गरे। त्यसमा उनले “मजदुरका ‘सरदार’ हरूले माफी मागेर मील फेरि चालु गर्छ भनेकोले” ३१ मार्चबाट मील फेरि चल्ने भएकोले काममा आउन सबै मजदुरहरूलाई आह्वान गरे।

२००३ सालको आन्दोलनको किस्सा यहीं समाप्त भएन। केही महत्वपूर्ण नेताहरू गिरफ्तार भए पनि त्यो आन्दोलनको दमनसंगै नयाँ चरणमा आन्दोलन उठ्यो। एकातिर मजदुरहरूको केही पेशागत माग पूरा भए भने अर्कोतिर मजदुर यूनियनको स्थापनामा यसले मजदुरहरूमा हौसला बढाइदियो। यो स्थितिलाई वीपी कोइरालाले - “त्यसले कत्रो स्पन्दित गर्‍यो देशलाई र कति अनुकूल प्रतिक्रिया भयो त्यसको” भनेका छन्। जननेता भण्डारीका अनुसार- “यद्यपि राणा सरकारले त्यो मजदुर आन्दोलनलाई निर्मम दमन गर्‍यो तर, उसको मनमा ह्यांग्रो बज्यो। फलस्वरूप २००४ सालमा एकातिर संघसंगठन गर्न नपाइने ऐन जारी गर्न पुग्यो भने अर्कातिर ‘राष्ट्रिय सभा’ बनाउने र त्यसमा मजदुरबाट एक जना मनोनित गर्ने कानूनी व्यवस्थाको घोषणा गर्‍यो।”

२००३ सालको फागुन देखि ००७ सालसम्मको अवधि तीव्र उथल पुथल र प्रतिक्रियाको अवधिको रूपमा गुञ्जियो। त्यस अवधिमा भएका मजदुर गतिविधिले अखिल नेपाल ट्रेड यूनियन कांग्रेसको स्थापनामा महत्वपूर्ण योगदान गर्‍यो। जसको श्रेय मनमोहन अधिकारीमा जान्छ।

यो अवधिमा नेपालको ट्रेड यूनियन आन्दोलन भित्र प्रतिस्पर्धी धाराको रूपमा विराटनगर मील्स मजदुर सभाको पनि जन्म भयो । कम्युनिस्ट र सोसलिस्ट धाराको रूपमा विभाजित ती २ धाराले आजसम्म नै नेपालको ट्रेड यूनियन आन्दोलनलाई प्रभावित गरिरहेका छन् ।

नेपालको ट्रेड यूनियन आन्दोलन : इतिहासलाई फर्केर हेर्दा

संस्थागत यूनियन आन्दोलनको ५० वर्ष र २००३ सालको ऐतिहासिक आन्दोलनको ५४ वर्ष बितेको छ । यसबीच धेरै पटक सरकारहरू परिवर्तन भएका छन् र व्यवस्थाकै हिसाबले पनि ३ कालखण्ड पार गरिसकिएको छ ।

यी परिवर्तनका घटनाहरूले ट्रेड यूनियन स्थापनासंगै गति पनि प्राप्त भएको छ । २००३ सालमा मजदुरहरूको आन्दोलन शुरु भयो, २००४ सालमा पद्म समशेरले सुधारको घोषणा गरे । २००७ सालमा अखिल नेपाल ट्रेड यूनियन कांग्रेसको स्थापना भयो । मजदुरहरूले ट्याक्टरलाई ट्यांक बनाई राणाशाहीमाथि धावा बोले । र, प्राप्त भयो २००७ सालको परिवर्तन । यस्तै, २०३५ सालको कार्तिकमा भएको बालाजुको हडताल र चैतमा भएको पूर्वपश्चिम राजमार्गको २५ हजार मजदुरहरूको हडतालसंगै जनमत संग्रहको घोषणा भयो । र २०४६ साउनमा नेपाल ट्रेड यूनियन, महासंघको स्थापना पछि शुरु भयो ऐतिहासिक जनआन्दोलन ।

२००३ सालमा व्यवसायीहरू विना कानून कारखाना चलाउँथे । “हायर एण्ड फायर” गर्थे । तर, मजदुरहरूको हडताल भएमा हडताल अवधिको पूरै ज्याला दिन्थे भन्ने कुरा माथि उल्लेख गरिएको छ । मजदुरहरू त्यही निरंकुशताको विरुद्ध विस्फोट भएका थिए । तर, आज पनि व्यवसायीहरू २००३ सालको जस्तै त्यत्तिकै भर्ना गर्न पाउँ र “निकल जाओ” भन्न पाउँ भन्ने माग गरिरहेका छन् । उनीहरू २००३ सालका पद्म समशेरभन्दा पनि तल झरेर हडताल अवधिको ज्याला नदिने प्रपञ्चमा छन् । उनीहरूको मुखमा नै झुण्डिएको छ - “नो वर्क : नो पे” ।

श्रमिक खबर, संख्या ६३, चैत २०५७